

LEREN SPELEN IN DE KUNST

Friedrich von Schiller: *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens*

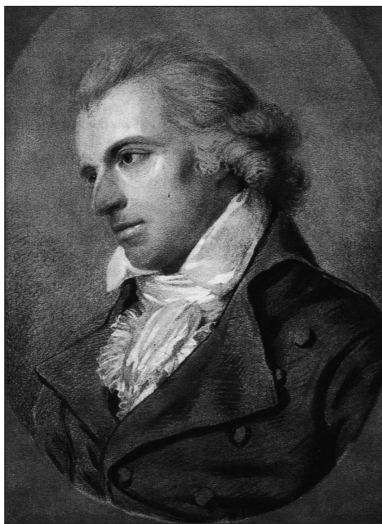
door Dominiek Hoens

Schillers *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens* (oorspronkelijk Kok, 1994) is in een door de vertaler Aart J. Leemhuis herziene versie verschenen. Friedrich Schiller (1759-1805) behoort tot de canon van de Europese cultuur, maar naast wat verzen, een historisch werk over de opstand der Nederlanden en een ruime selectie uit de briefwisseling met Goethe is er in onze taal weinig beschikbaar. Dat de *Brieven* dan toch opnieuw te lezen zijn, heeft wellicht veel te maken met de recente aandacht voor het werk van Jacques Rancière. In diens *Het esthetische denken* (Valiz, 2007) maar ook in andere geschriften van de internationaal gerenommeerde filosoof speelt Schiller een belangrijke rol. Daarin wordt hij aan het begin van een moderne traditie geplaatst die uitgaat van de autonomie van de kunst en tegelijk haar belang voor 'het leven' onderstreept. Kunst staat dus niet ten dienste van politiek of maatschappij, maar draagt net vanuit die afgescheiden, onafhankelijke positie de belofte van politieke verandering in zich. Ook al geloven we niet (meer) dat kunst de wereld kan redden, toch is haar veronderstelde maatschappelijke relevantie — kritiek, het openen van een nieuw perspectief enz. — een van de argumenten om hedendaagse kunst te legitimeren en te ondersteunen. Deze nog steeds levende idee, namelijk dat kunst over kunst en over het leven gaat, vindt in de romantiek en in het bijzonder bij Schiller haar oorsprong.

De *Brieven* ondergingen verschillende redacties en ook hun ontstaansgeschiedenis is opmerkelijk. Het gaat in aanvang wel degelijk om brieven, gericht aan de Deense erfprins Friedrich Christian von Augustenburg. Eind 1791 doet deze Schiller het aanbod om zich drie jaar vrij van financiële zorgen en professionele bekommernissen aan het schrijven te zetten. Schiller aanvaardt het voorstel in dank en begint een correspondentie met zijn

weldoener. Vervolgens worden deze brieven, zeventwintig in totaal, gepubliceerd in drie afleveringen van het door hem in 1794 opgerichte tijdschrift *Die Horen* — waaraan ook Goethe, Fichte en Von Humboldt hebben meegewerkt.

De achtergrond van de brieven is onmiskenbaar kantiaans. Immanuel Kant had, in respectievelijk 1781, 1788 en 1790, drie kritieken geschreven waarin achtereenvolgens de rede, het handelen en oordeelsvermogen aan een onderzoek werden onderworpen. 'Kritiek' moet hier niet als 'tegenwerping', maar als een onderzoek naar de mogelijkhedenvoorwaarden van, bijvoorbeeld, wetenschappelijke kennis worden begrepen. De richtinggevende idee daarbij is dat wat als mogelijkhedenvoorwaarde functioneert ook als grens werkt: net omdat de rede beperkt en begrensd is, kan ze als rede haar werk doen. Zo zal Kant er onder andere toe besluiten dat God een Idee is, maar dat de rede, als ze binnen haar grenzen blijft, daar verder niets over kan zeggen. Dit leidt ertoe dat Kant, en vele denkers in zijn spoor, de wereld gaan opdelen in domeinen die bij voorkeur apart van elkaar functioneren. Zo zal een wetenschapper geen religieuze argumenten aanvoeren of is het domein van de ethiek anders dan dat van de esthetica enz. In het licht daarvan kan men de romantiek, waartoe Schiller

behoort, begrijpen als een poging om die opdeling in separate gebieden te overstijgen. Dit is voor de romantici geen ijdele bezigheid, maar een onderneming van cruciaal belang, want: wat is er van de mens in die verstrooiing over verschillende gebieden geworden, tot welke problemen leidt dit en welke verwachtingen kunnen we nog hebben over de bestemming van de mens in zijn totaliteit?

De onmiddellijke aanleiding voor de *Brieven* is de Franse Revolutie. Die wordt door de Duitse intelligentsia van nabij gevolgd, en ook de anders vrij nuchtere Kant gewaagt van een *teken* (geen bewijs dus) van een mogelijke vooruitgang in de geschiedenis van de mensheid en deelt in het enthousiasme dat van de revolutionairen bezit heeft genomen. Gaandeweg, evenwel, kantelt die onverdeelde begeestering in afgrijzen voor de terreur en het werk van de guillotine, en dringt zich onontkoombaar de vraag op wat fout gaat. Kortom, waarom worden de principes van de Revolutie, met de vrijheid op kop, in bloed gesmoord?

Hier zal Schiller Kants filosofie kunnen gebruiken en op één cruciaal punt wijzigen. Waar Kant de rede centraal stelt, en dus het 'gevoel' en de 'zintuiglijkheid' een secundaire rol toebedeelt, ziet Schiller in dat rede zonder aandacht voor de lichamelijke en zintuiglijke natuur van de mens tot een onevenwicht leidt. Kant had dit zelf al ingezien en gepoogd het te verhelpen in zijn derde Kritiek, waarin zowel het schone als het sublieme bij uitstek zintuiglijke ervaringen zijn die bovendien verwijzen — maar niet meer dan dat — naar het domein van de (redelijke) ethiek. In die *Kritik der Urteilskraft* had Kant dus al gepoogd de interne splijting van de mens tussen rede en gevoel, tussen verstand en zintuiglijkheid teniet te doen door een volgehouden aandacht voor het esthetische. Schiller zal dat in een poging voorbij Kant te raken, tot het uitgangspunt van zijn filosofie maken.

De terreur waarin de Franse Revolutie haar eigen principes verraadt, heeft volgens Schiller te maken met een verkeerde aanwen-

ding van de rede. De principes van vrijheid, broederlijkheid en gelijkheid mogen dan wel goed en nastrevenswaardig zijn, ze zijn evenwel niet meer dan dat: abstracte principes. Dat principes abstract zijn, is onvermijdelijk en geen slechte zaak — net zoals de meeste romantici, en tegen een hardnekkig misverstand in, is Schiller een kind en bewonderaar van de verlichting. Het probleem is niet de rede maar de mens, omdat deze niet altijd klaar is om de door de rede uitgevaardigde principes te hanteren en tot richtsnoer van zijn handelen te maken. Zo kan de mens zich niet alleen aan de rede onderwerpen, maar ook gehoor geven aan lichamelijke, dit zijn emotionele en sensitieve, of wat Kant 'pathologische' neigingen noemde.

Op grond daarvan zal Schiller besluiten tot het bestaan van twee fundamentele driften, namelijk de 'stofdrijf' en de 'vormdrijf'. De eerste drift onderscheidt zich door het gebrek: mensen verlangen en worden daarin gedreven door lichamelijke behoeften of datgene wat Schiller als 'nood' bestempelt. De tweede staat gelijk aan het werk van de rede, die excelleert in het maken van wetten. Daarin toont de mens zich als een bijzonder, want redelijk wezen. Dit is echter niet onproblematisch, want: 'De rede neemt de mens iets af dat hij werkelijk bezit, en zonder welk hij niets bezit, en verwijst hem in plaats daarvan naar iets dat hij zou kunnen en behoren te bezitten.' (derde brief) Aan dit 'kunnen en behoren' biedt de stofdrift noodzakelijkerwijs weerstand omdat ze in eerste instantie niets met deze redelijkheid van doen heeft. Nochtans gaat Schiller ervan uit dat de mens onderweg is naar een samenleving gebaseerd op redelijke wetten. Het hele probleem is hoe deze er kan komen.

De manier van de Franse Revolutie om deze redelijkheid ingang te doen vinden is er één, maar — zoals uit de concrete gevolgen mag blijken — een foute. De staat treedt hierbij op als een technicus die 'de amorfe massa ter hand neemt om haar te vormen naar zijn oogmerken, [en hij] heeft er geen bezwaar tegen haar geweld aan te doen want de natuur die hij bewerkt verdient op zich geen eerbied.' (vierde brief) De Franse staat handelt als een barbaar, want die redelijke staat vernietigt de empirische mens. Het is alsof, om twee van Schillers uitdrukkingen

te gebruiken, de mens-in-de-idee te vroeg kwam voor de mens-in-de-tijd: als de Franse Revolutie iets bewijst, dan is het dat er geen heil te verwachten valt van een blind opleggen van de rede aan de mens die ook met lichamelijke is behept.

Valt aan deze tragische tweespalt te

'Als de Franse Revolutie iets bewijst, dan is het dat er geen heil te verwachten valt van een blind opleggen van de rede aan de mens die ook met lichamelijke is behept.'

ontkomen, ziet Schiller een uitweg uit dit onverzoenbaar dualisme van stof en vorm? Van bij het begin van de briefwisseling lijkt Schiller naar een oplossing toe te werken. Eerst gewaagt hij van een 'derde karakter', om ten slotte een derde drift, i.e. de 'speeldrijf' te introduceren (brief veertien). Deze speeldrijf voegt zich niet alleen bij de twee reeds besproken driften, maar is bovendien in staat om deze samen te houden en op elkaar af te stemmen.

Hier komt het belang van de kunst op de voorgrond. De speeldrijf is in staat een schijn te produceren waarin vorm- en stofdrift harmoniëren. Deze schijn, resultaat van de speeldrijf, is geen betekenisloos gegeven maar een eis van de rede: 'De rede stelt op transcendentale gronden de eis: er moet een samengaan van vormdrijf en stofdrijf, dat wil zeggen een speeldrijf zijn, omdat alleen de eenheid van de werkelijkheid en de vorm, de toevaligheid en de noodzakelijkheid, de passiviteit en de vrijheid, het begrip van het mens-zijn voltooit.' (brief vijftien) Kortom, de mens moet overeenkomstig zijn redelijkheid tenderen naar een redelijk samenleven met anderen, maar dat kan niet louter het werk van goede bedoelingen zijn en hardnekkig proberen naleven van ethische voorschriften. De mens moet dit leren en kan dit leren door de speeldrijf te ontwikkelen. In het schone kan deze speeldrijf zich realiseren, omdat daarin de idee zintuiglijk wordt en, omgekeerd, het zintuiglijke een vorm krijgt. De esthetische opvoeding waarnaar de titel van dit werk verwijst, betekent dus dat de mens een noodzakelijk stadium dient te doorlopen

waarbij hij leert vorm en stof niet als twee tegengestelde polen te ervaren, maar als een wederzijdse implicatie en een geheel dat zich als dusdanig ervaart in de productie en ervaring van het schone: 'Door de schoonheid wordt de zintuiglijke mens tot vorm en tot denken geleid; door de schoonheid wordt de

geestelijke mens teruggevoerd naar de materie en teruggegeven aan de de zintuiglijke wereld.' (brief achttien)

Met Schiller worden de reeds door Kant gesuggereerde analogieën en verbanden tussen esthetica, ethiek en politiek radicaliseerd en als werkelijk opgevat. Daarmee wordt aan het schone en de kunst, als uitingen van de speeldrijf, een bijzonder en uniek belang toegekend. Daar kan en leert de mens spelen, i.e. vorm en stof als te onderscheiden maar desalniettemin te harmoniseren driften herkennen. Toch is het ook voor de welwillende lezer moeilijk om te begrijpen hoe dit zich op politiek en maatschappelijk vlak kan manifesteren en, meer nog, wanneer men dit kan verwachten. Vandaar dat Schillers brieven, ondanks de retorische kwaliteiten en de scherpzinnige analyses, voor de hedendaagse lezer utopisch klinken, preciezer, als brieven uit een tijd waarin dit soort utopie nog geformuleerd kon worden.

Wat er ook van zij, voor elkeen die de relatie tussen politiek en kunst wil onderzoeken is dit noodzakelijke leetuur en het geeft iedereen de gelegenheid om de voorgeschiedenis van de soms onbediscussieerde idee dat kunst van politiek belang is, te leren kennen en te ondervragen.

Friedrich von Schiller: *Brieven over de esthetische opvoeding van de mens*, Octavo Amsterdam, 2009, 144 p., € 14. ISBN 9789490334024. Vert. van: *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen*. Distributie: EPO

140 / VON SCHILLER, FRIEDRICH / ESTHETICA